जानातीति तस्य तथात्वम् । २तद्धेतुभूतविहितकर्माग्नि-
ष्टोमादिनिषिद्धकर्महिंसादिवेत्तरि च ।

धर्माधिकरण न० धर्मोऽधिक्रियतेऽत्र अधि+कृ—आधारे
ल्युट् । नृपाणां तन्नियुक्तानाञ्च व्यवहारदर्शनयोग्ये
१स्थानभेदे । तत्स्वरूपभेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा
बृहस्पतिः "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्याज्जलवृक्षान्वितं पृ-
थक् । प्राग्दिशि प्राङ्मुखीन्तस्य लक्षण्याङ्कल्पयेत्स-
भाम् । माल्यभूपासनोपेतां वीजरत्नसमन्विताम्" । ल-
क्षण्यां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन तु लक्षिताम् । सभायां
धर्माधिकरणत्वं च "धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवे-
चनम् । यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति"
उक्तेः । तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः "यस्मिन्देशे निषीदन्ति
विप्रा वेदविदस्त्रयः । राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां
सभां विदुरिति" त्रय इत्युपलक्षणम् "अधिकानामपि
स्मृतत्वात् । तच्च वक्ष्यते । अधिकृतो विद्वान् प्राड्
विवेकः । अत्र "सभामेव प्रविशेत्" इत्यादि-
वचनात् सभा मुख्यं व्यवहारदर्शनस्थानम् । अन्या-
न्यमुख्यानि नानावचनादवगन्तव्यानि "देशस्थानानि
वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः । निर्णयं येन गच्छन्ति
विवादं प्राप्य वादिनः । आरण्यास्तु स्वकैः कुर्य्युः
सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा । सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामे-
ऽप्युभयवासिभिः । उभयानुमतञ्चैव गृह्यते स्थानमीप्-
सितम् । कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ।
ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्यश्च वर्गिणः । कुलानि कुलि-
काश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथेति" स्वकैरारण्यकैः
ग्रामेऽपीत्यपिशब्दाद्ये ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति ते
उभयवासिभिर्निर्णयं कुर्य्युरुभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् ।
कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः । सार्थो ग्रामदेवयात्रादौ मिलितो
जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः । पुरं मुख्यनगरम् ।
तस्मादर्वाचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदः ।
कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्यकादीनामेव
ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो
ग्रामाकारेणावस्थितो जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः ।
श्रेण्यो रजकाद्या हीनजातयः । चातुर्विद्यः आन्वी-
क्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः । वर्गिणो गणप्रभृतयः" ।
तत् अर्हत्वेनास्त्यस्य अच् । २तत्र नियुक्ते प्राड्विवेकादौ
पु० "समः शत्रौ च मित्रे च सर्वशास्त्रविशारदः । विप्र-
मुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत्" मत्स्यपु० "पुरुषा-
न्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः । धर्माधिकरणे कार्य्या
जनाह्वानकरा नराः इति मत्स्यपु० ।

धर्माधिकरणिन् पु० धर्माधिकरणं नियोगस्थानतयाऽस्त्यस्य
इनि । विचारके प्राड्विवेकादौ धर्माध्यक्षे हेमच० ।

धर्माधिकारिन् पु० धर्मं व्यवहारे तन्निर्णयमधिकरोति
अधि+कृ—णिनि ६त० । प्राड्विवेकादौ ।

धर्माध्यक्ष पु० धर्मे व्यवहारे धर्मनिर्णये अध्यक्षः । १प्राड्-
विवेकादौ । "कुलशीलगुणोपेतः सर्वकर्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षोऽभिधीयते" चाणक्यः ।
२विष्णौ च "लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृता-
कृतः" विष्णुस० । "धर्माधर्म्मौ साक्षादीक्षते तदनुरूपं
फलं दातुं तस्माद्धर्माध्यक्षः" भा० । अत्र धर्मपदं
लक्षणया धर्माधर्मपदं तदभिप्रायेण धर्माधर्मौ इत्युक्तम्

धर्मान्धु पु० धर्मकृतोऽन्धु कूपः । तीर्थभेदे स्कन्दपु० ।

धर्माभास पु० धर्म इवाभासति आ+भास—अच् । श्रुति-
स्मृतीतरशास्त्रोक्ते असद्धर्मे । "श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितो यः
स धर्मः प्रकीर्त्तितः । अन्यशास्त्रेषु यः प्रोक्तो धर्मा-
भासः स उच्यते" देवीभागवतम् ।

धर्मारण्य न० तीर्थभेदे तदाविर्भवकथा वराहपु० यथा "स-
धर्मः पीड़ितः सर्वः सोमेनाद्भुतकर्मणा । तारां जि-
घृक्षता पत्नीं भ्रातुराङ्गिरसस्य च । सोऽप्ययाद्भीषितस्तेन
बलिना क्रूरकर्मणा । अरण्यं गहनं घोरं प्रविवेश
तदा प्रभुः" ब्रह्मोवाच । "यच्चारण्यमिदं धर्म ! त्वया-
व्याप्तं चिरं विभो ! । नाम्ना भविष्यति ह्येतद्धर्मारण्य-
मिति प्रभो !" गयास्थे २तीर्थभेदे "प्रथमेऽह्नि विधिः-
प्रोक्तो द्वितीयदिवसे व्रजेत् । धर्मारण्यं तत्र धर्मो य-
स्मात् यज्ञमकारयत्" वायुपु० गयामाहात्म्ये "गया
च फल्गुतीर्थञ्च धर्मारण्यं सुरैर्वृतम् । तथा देवनदी-
पुण्या सरश्च ब्रह्म निर्मितम्" भा० आनु० १६५अ० ।
३धर्मसाधने अरण्यमात्रे च "तैरुक्तो यज्ञियान् देशान्
धर्मारण्यं तथैव च" भा० आश्व० ९२ अ० । वृ०स०१४अ०
कूर्मविभागोक्ते मध्यभागस्थे देशभेदे न० ४माथुरकोष-
ज्योतिषधर्मारण्यानि शूरसेनाश्च" इत्युपक्रमे मध्यमिद-
मित्युक्तम् ।

धर्मासन न० धर्मार्थं धर्मविचारार्थमासनम् । विचार-
निर्णयार्थे आसनभेदे । "धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः
समाहितः" मनुः ।

धर्मास्तिकाय पु० आर्हतमतसिद्धे जीवाजीवधर्माधर्म-